

UDK 305-055.1/.2:378.4(497)(049.3)

Primljeno: 22. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Anisa Avdagić

EHO, VJEŠTINA I SMISAO PONAVLJANJA

(Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Anita Dremel, *Echoes of Change: Advancing Gender Equality in Higher Education in the Balkans*, TPO fondacija, Sarajevo, 2025)

(...) gender equality must be a shared responsibility, not just a women's issue.

Spahić Šiljak / Kovačević / Dremel¹

Rodna ravnopravnost se ne odnosi samo na žene i djevojčice; ona je put naprijed za cijelo čovječanstvo.

Sanz Luque / Bauer²

Studija *Echoes of Change* čitanih i poštovanih autorica, univerzitetskih profesorica Zilke Spahić Šiljak (Univerzitet u Sarajevu), Jasne Kovačević (Univerzitet u Sarajevu) i Anite Dremel (Sveučilište u Osijeku), izvorno pisana na engleskom jeziku, a nastala je kao rezultat četverogodišnjeg praćenja i sukcesivne evaluacije UNIGEM projekta (University and gender mainstreaming). Taj projekat implementiran je, dakle, prije četiri godine na devetnaest univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, a sve u saradnji sa Transkulturalnom psihosocijalnom obrazovnom

¹ Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 20.

² Mišljenje Belen Sanz Luque, regionalne direktorice UN Women za Evropu i centralnu Aziju, te Florence Bauer, regionalne direktorice UNFPA za istočnu Evropu i centralnu Aziju, pogledati na <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2025/3/11/dok-slavimo-napredak-bez-presedana-borba-za-prava-zena-nikad-hitnija> (dostupno 14. 03. 2025.)

fondacijom (TPO), te predstavlja stratešku opredijeljenost svih uključenih univerziteta da unutar institucije (ali posljedično i u što široj društvenoj zajednici) osiguraju rodnu ravnopravnost i sve što ta ravnopravnost podrazumijeva. Projekat se provodi(o) uz podršku Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, te se uz istu podršku objavljuje i studija *Echoes of Change*. A zašto je to važan projekat i zašto je važna ova studija?

Kako nedavno napominju, ili prije opominju (još u *mottu* ovoga teksta istaknute) Belen Sanz Luque, regionalna direktorica UN Women za Evropu i centralnu Aziju, te Florence Bauer, regionalna direktorica UNFPA za istočnu Evropu i centralnu Aziju, rodna ravnopravnost *ostaje daleki san*. One, provjereno, tvrde: „Djevojčica rođena danas imat će 40 godina prije nego što žene postignu paritet u parlamentu, 68 godina prije nego što se dječiji brakovi iskorijene i možda nikada neće doživjeti kraj ekstremnog siromaštva. **Ne možemo prihvatiti takvu budućnost.**“³

Kao predstavnice vodećih UN-ovih agencija zaduženih za promociju i osiguravanje rodne ravnopravnosti, Sanz Luque i Bauer su očito svjesne krajnje nepovoljnih prilika, ali jednako svjesne da svi mi, *danas i ovdje*, možemo biti ona generacija koja taj *daleki san* o rodnoj ravnopravnosti ipak može učiniti i stvarnošću. Potreban je rad na tome, barem neodustajanje. Studija *Echoes of Change*, „reducirana“ na regionalni i akademski kontekst, dijeli ova opća, globalna polazišta: racionalno sagledavanje nesklonih prilika, ali i optimistično bilježenje konkretnog, mjerljivog napretka (naprimjer, usvajanje Gender akcionih planova, uspostavljanje vijeća za rodnu ravnopravnost i drugih tijela i/ili strateških dokumenata ili silabusa na univerzitetima okupljenim oko UNIGEM projekta), te zadržavanje nade i, dakako, istrajavanje.

Premda pred čitateljsku publiku stiže u vrlo neoptimističnim uvjetima – ratovi, prijetnje, socijalne krize, antirodni pokreti koji posebno rastu, i u ovom kontekstu nasilno nametnute *logike prećih stvari* – studija *Echoes of Change*, ipak i usprkos, uspjeva ne samo reflektirati nego i produžiti utjecaj angažmana i (akademskih) stavova o važnosti rodne ravnopravnosti (na univerzitetima, ali i općenito). Studija trasira put novog aktivnog humanizma koji implicira problematiziranje i dekonstruiranje patrijarhalne (i mizogine) osnove⁴ naših društava i patrijarhalne

---

³ Ibid (dostupno 14.03.2025., naglasila A.A.)

⁴ I u prethodnom, osnovnom istraživanju, autorica Spahić Šiljak sa saradnicama je podvukla važnost detektiranja i problematiziranja korijena rodne neravnopravnosti, a tražanje za tim suštinskim problemima i traženje nužnih odgovora vodilja je i u ovoj najnovijoj, follow up (pratećoj) studiji: „In line with the key findings of the baseline study, Spahic-Šiljak and colleagues (2023) have proposed that in order to combat GBV and foster a culture of equality and inclusion in universities across the Western Balkans, a comprehensive and multi-faceted approach is needed. This requires institutional, cultural, and policy-level interventions **to address the root causes of gender inequality** and ensure that higher education institutions become safe and empowering spaces for all“ (Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 20, naglasila A. A.)

isključivosti iz koje se nezajajljivo granaju sve druge (isključivosti), pa otuda možda treba kazati da ipak stiže i u pravi čas. Naime, ni borba, pregovori ili razgovori o rodnoj ravnopravnosti, kao ni bilo koji drugi povijesni proces nema isključivo uzlaznu, emancipativnu liniju; napredak nije stalan. *Uzlazne linije* se vrlo često u određenom kontekstu rekurzivno svijaju, usporavaju, preusmjeravaju (otuda možemo pratiti i govoriti o procesima retradicionalizacije, repatrijarhalizacije itd.), što znači da prostore slobode i rodne ravnopravnosti u taktičnom ponavljanju, baš kao u odjeku, iznova treba „osvajati“ i o njima i za njih pregovarati, jer samo tako mogu zadobiti svoj puni glas i prepoznatljivost. Dugoročna održivost rodne ravnopravnosti i postignutog progressa, sama po sebi i za sebe, još u uvodu svoje studije napominju i Spahić Šiljak, Kovačević i Dremel – nije moguća, jer je izazvana pa i ugrožena promjenama u povijesnom kontekstu, antirodnim ideologijama i pokretima, te pratećom moralnom panikom. U takvom kontekstu, u takvoj ideološkoj pre-mreženosti, ova studija se nameće kao izuzetan pregovarač i zagovarač (nove) društvenosti koja svima može i treba biti siguran dom, a naši univerziteti/sveučilišta zapravo samo biti zrcalo takve društvenosti. Dakle, studija svoj istraživački fokus usmjerava na univerzitate/sveučilišta, ali se širi društveni angažman ovom studijom itekako podrazumijeva i potcrtava: „Izvan akademske, univerziteti bi trebali saradivati sa širom zajednicom, zagovarati društvene promjene i suprotstavljati se štetnim rodnim normama. Savezništvo s muškarcima i snažna posvećenost vodstvu ključni su – **rodna ravnopravnost mora biti zajednička odgovornost, a ne samo žensko pitanje.**“⁵

Nakon predgovora i uvodnih zahvala koje autorice izražavaju svim dionicima ove izrazito korisne naučne sinteze, studija *Echoes of Change* u strukturi je podijeljena na trinaest tematski koherentnih poglavlja – od prvog metodološkog do završnog koje se osvrće na najteži oblik rodno zasnovanog nasilja, na femicid. Studiju zaokružuje i dodatno, četrnaesto poglavlje u kome se iznose zaključci i preporuke, nakon čega slijedi i iscrpan popis korištene, a važno je naglasiti recentne i aktuelne literature. Takva struktura, te opseg ove studije (300 stranica) ukazuju na metodološko-teorijsku posvećenost i preciznost. S obzirom na činjenicu da rodno zasnovano nasilje i uopće rodna neravnopravnost (na univerzitetima, ali i daleko šire) poprima i protejske forme prilagodljivosti i izdržljivosti, autorice su svjesne da i pristup tom problemu nužno uključuje i hibridan teorijski okvir koji se neće zarobiti i vrlo brzo potrošiti svoju

⁵ Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 20, funkcionalni prevod A. A. „Beyond academia, universities should engage with the wider community, advocate for social change, and challenge harmful gender norms. Male allyship and strong leadership commitment are crucial — gender equality must be a shared responsibility, not just a women’s issue.“

djelotvornost u samo jednom disciplinarnom pretincu. Otuda, Spahić Šiljak, Kovačević i Dremel biraju široko teorijsko-metodološko polazište kako bi „uhvatile“ kompleksnost dinamike moći, strukturne nejednakosti i proživljenih iskustava. Međutim, njihova studija ni u kom slučaju nije razučena, jer širi teorijski okvir svoje kohezivno polje pronalazi u feminističkim stajalištima i teoriji intersekcionalnosti.

U prvom smislu, a kako ni feminizmi nisu jedinstvena niti ujednačena pojava, pa svaki put u vlastitoj pluralnosti potražuju i dodatno pojašnjenje, studija pod „feminističkim stajalištima“ priziva pojašnjenja uvažene (i nažalost nedavno preminule) američke filozofkinje, feminističke i postkolonijalne teoretičarke Sandre Harding. Ta pojašnjenja, a sada vrlo pojednostavljeno kazano, uključuju razumijevanje feminizma kao epistemološkog projekta, onog koji primjenjuje osnovne feminističke principe kako bi propitivao i preoblikovao postojeće oblike znanja i manifestacije tog znanja (u samoj nauci, ali dakako i uvijek šire). Na tom tragu i u skladu s feminističkim stajalištima, i ova studija preferira narrative o proživljenim iskustvima (o proživljenom nasilju, seksualnom uznemiravanju, neželjenim i neprimjerenim šalama ili komplimentima itd.), jer se preko tih neposrednih svjedočenja stiče daleko kvalitetniji uvid u ono što naša akademska i društvena realnost jeste. Otuda i ova studija uključuje niz intervjua (88) o najvažnijim pitanjima (identitet sagovornica i sagovornika je nepoznat, anonimnost je garantirana, ali je radi preciznije analize stanja na određenim univerzitetima obilježen akademski prostor na koji se taj intervju odnosi).

Nadalje, kako su rodni identiteti i rodna pitanja (time i rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje) uvijek u intersekciji s drugim „projektima“ (nacionalnim, ideološkim, rasnim, socijalnim i slično), autorice se sasvim opravdano i pohvalno odlučuju za metodološku (pa i jasnu etičku) alijansu i s teorijom intersekcionalnosti. U tom smislu, autorice se pozivaju na stavove Kimberlé Williams Crenshaw, još jedne američke istraživačice i pionirke u promišljanju i zagovaranju koncepta intersekcionalnosti, jer se višestruki oblici neravnopravnosti znaju preklapati (naprimjer: siromaštvo, invalidnost, seksualne manjine... ili u vezi s rodno zasnovanim nasiljem na univerzitetima posebnu pažnju treba obratiti i na akademsku hijerarhiju). Tako preklapljeni i umnoženi oblici neravnopravnosti, mogu dakako stvoriti i dodatne poteškoće pojedinkama i pojedincima, a te poteškoće i nepovoljan društveni status znaju proći „ispod radara“ ukoliko se posmatraju samo u nekim općim konvencionalnim okvirima.

Svi podaci prezentirani u ovoj studiji prikupljeni su na devetnaest univerzитета, u četiri države, među akademskim i administrativnim osobljem kao i među

studenticama i studentima, te uključuju 5416 učesnika i učesnica u anketi. Studija uključuje i brojne tabelarne prikaze, od kojih jedan daje naznake o rodnoj zastupljenosti onih koji i koje su dijelom istraživanja. Taj tabelarni prikaz je znakovit jer potvrđuje da među ispitanicima postoji i nevelik, ali ipak određen, broj onih koji su za svoj rodni identitet izabrali kategoriju “drugo”. Na samome početku 20. stoljeća – kada je u bosanskohercegovačkom kontekstu književnost bila još uvijek jedina bitnije kategorizirana disciplina i zbog čega je književnost, a posebno pripovijetka kao ondašnji najdominantniji kulturoški žanr, imala izrazito važnu društvenu ulogu – narativni primjeri koji postavljaju pitanje o tome šta je rod i koliko rodova zapravo ima, i da li su rod i spol nužno ujednačeni (poput pripovijetke Božidara Čerovića *Kramarova ljubav*, iz 1903. godine) bili su jednako ovako u manjini, ali prisutni, baš kao i sada. Sto i više godina, dakle, kroz različite oblike “svjedočenja” – narativnog ili unutar akademskog istraživanja – naša društvena realnost bilježi mogućnost postojanja više rodova, tako da ova studija malim tabelarnim prikazom otvara i vrlo važno pitanje ne samo u akademskoj zajednici nego i (ponovo) u podrazumijevajućem širem društvenom kontekstu. To pitanje kako ga je formulirala i Judith Butler u studiji *Raščinjavanje roda* (a koju je za nas, prije punih 20 godina, sjajno prevela univerzitetaska profesorica Jasmina Husanović) tiče se promišljanja spektra ljudskog, jer bi ljudski život trebao biti jedini način da se misli problem vrijednosti. Studija *Echoes of Change* implicitno, stoga, postavlja i ta pitanja – šta je ljudski život, šta se kvalificira kao ljudsko i šta je onda, kao ljudsko, u polju zaštite? A tim pitanjima, iako to nije primarna metodološka zamisao, ova studija postaje značajna literatura i za one koje/koji u središte svog istraživanja postavljaju književni tekst ili neki drugi narativ, naprimjer filmski. Dakle, riječ je o studiji čiji se dometi ne ispljuju tako lako ili brzo.

No, većina prezentiranih materijala i intervjuja u studiji tiče se naravno žena, onih koje su se nedvojbeno deklarirale kao žene, te njihovih iskustava, iz čega se saznaje da teret rodno zasnovanog nasilja (u svim njegovim oblicima i kapacitetima) najviše trpe upravo žene, a to se već pokazuje u drugom poglavlju koje tematizira seksistički humor i šale, te neželjene komplimente i komentare. Već tim drugim poglavljem, ova studija ukazuje na veliki društveni procijep koji još uvijek potražuje pravi kut sagledavanja, problematiziranja i preoblikovanja, dakle pokazuje razinu nedovršenog posla u sferi rješavanja rodne neravnopravnosti. Naime, seksistički humor, pa i na univerzitetima, zadržava svoju dualnu prirodu: za mnoge tek je benigna društvena praksa i pojava (kao povod za ćaskanje), a za druge, i opet mnoge, pokazatelj ozbiljne i oprirodnjene mizoginije unutar naših društvenih platformi. Sličnu atmosferu unose i neželjeni komplimenti: isključivo naglašavanje ljepote i fizičke pojave, zasjenjuje

akademska postignuća tih žena. I nanovo, studija implicitno poziva na dekonstrukciju patrijarhalnih obrazaca ponašanja, jer upravo u njima, u neredefiniranoj patrijarhalnoj osnovi naših društava i patrijarhalnim (rodnim) stereotipima, vidi uzroke za takva očekivanja i djelovanja.

Treće poglavlje, pak, razmatra upotrebu rodno osjetljivog jezika. S jedne strane, moglo bi se kazati da smo na našim univerzitetima “kapitulirali” pred upotrebom muškog roda kao neutralne oznake za sve. Međutim, intervjui pokazuju da većini ispitanica više smeta samo deklarativna upotreba rodno osjetljivog jezika koja za sobom ne povlači suštinske promjene. Otuda, ispitanice vrlo često u odgovorima naginju svojevrsnom taktičkom lukavstvu u kojem i “pristaju” na rodno neutralan jezik (mada su svjesne da takav ne postoji!), jer im je daleko važnije zauzeti samoosvijestenu poziciju i s nje adekvatno djelovati. Naprimjer: *Ponekad, iz principa, važno mi je naglasiti da ja nisam ‘profesor’, nego ‘profesorica’. Međutim, došla sam do tačke na kojoj mi više ne smeta kad mi se obraćaju s ‘profesore’, sve dok znam da je to ono što ja jesam...*⁶ Uostalom, u odnosu na inicijalno istraživanje iz 2021. godine, ova studija pokazuje da su i žene i muškarci daleko svjesniji važnosti upotrebe rodno osjetljivog jezika. Pomaci su vidljivi i podložni čak i konkretnim mjerenjima.

Naredna tri poglavlja – četvrto, peto i šesto – se kao teorijsko težište hvataju u koštac s ključnim socio-kulturalnim aspektima rodno zasnovanog nasilja, religijskim i filozofskim korijenima rodnih stereotipa, rodnih očekivanja i razumijevanju rodnih uloga, te promišljanju tradicije i nerijetko toksičnih normi u kulturi koje se, izvjesno, reflektiraju i u akademskoj svakodnevicu. Ova poglavlja će biti posebno zanimljiva za one zaokupljene pitanjem – mogu li biti feminist/kinja i vjernik/vjernica? [Potvrđne odgovore na ta pitanja TPO fondacija (izdavač ove studije) nudi i u okviru FER škole (Feminizam i religija), upućujući svoje polaznike/polaznice – između ostaloga – i u osnove islamskog i krćanskog feminizma.] Dakle, spomenuto četvrto, peto i šesto poglavlje intenzivnije razvijaju ključne metodološke premise o nužnosti problematiziranja i preoblikovanja patrijarhalnih osnova naših društava. Važan teorijski prostor, naznačen u metodološkom uvodu, “pokrivaju” i dodatna tri poglavlja – sedmo, osmo i deveto – a taj se prostor tiče promišljanja intersekcije identiteta (roda i seksualnosti i/ili roda i invalidnosti); rezultati ovaj put nisu tako ohrabrujući, jer pokazuju da pripadnice i pripadnici LGBTQIA+ zajednice i dalje, pa i često – i pored

---

⁶ Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 63, funkcionalni prevod A. A. „Sometimes, out of principle, it’s still important to me to emphasize that I’m not ‘professor’, but ‘profesorica’ (female professor). However, I’ve reached a point where it doesn’t bother me anymore when I’m addressed as ‘professor’, as long as I know that’s who I am...”.

ustanovljenih procedura – dočekuje neprijateljska atmosfera zazornosti (ako ne i doslovnog verbalnog ili drugog tipa nasilja), a da, naprimjer, kvalitetan odnos prema ljudima s invaliditetom ostaje više u sferi pojedinačnih činova dobre volje i svojevrsnog milosrđa (interesantan je podatak da se ljudima s invaliditetom često pristupa kao infantilnim) negoli što je moguće govoriti o sistemskim reformama.

Završna poglavlja stoga ističu važnost institucionalnog utjecaja i aktivnosti, a koje se mogu realizirati kroz uspostavljanje procedura, usvajanje djelotvornih akata, uključivanje rodno osviještenih politika u kurikulum (rodna pitanja kao dio indikativnih sadržaja unutar određenih kolegija, teme završnih magistarskih i doktorskih radnji...), organiziranje dodatnih obrazovnih programa, poput *Zimske škole* (posljednja – i vrlo uspješna – održana je na početku zimskog semestra na Univerzitetu u Tuzli pod krovim nazivom *Rod i umjetnost*), te drugih akcija koje mogu pomoći pri, izvjesno potrebnom, lakšem, bržem i širem razumijevanju rodne ideologije, jer rodna ideologija, rodna osviještenost, kako sugerira i studija – nije prijetnja! Sasvim suprotno, prijetnja su upravo duboko ukorijenjeni društveni, ekonomski i drugi faktori koji oblikuju i perpetuiraju rodno uvjetovano nasilje, koje onda, kao ni femicid, nije izolirani društveni fenomen, nego užasavajuća posljedica. Studija je angažirana – a time korisna i ne toliko obaviještenoj čitateljskoj publici – jer ne štedi riječi ni pri definiranju ključnih pojmova i pojašnjenju stručnih, feminističkih ili drugih termina.

Ova studija je, otuda, koncipirana kao pregledan akademski put traženja izlaza iz kulture nasilja, iz asimetrične diferencijacije u društvu i kulturi. Ljudi su kompleksna bića, a naši rodni identiteti imaju dalekosežan i utjecaj i učinak na naše živote. Stoga, obrazovne, kao primarne institucije, su itekako pozvane i obavezne da pitanjima iz sfere rodne ideologije pristupe kao fundamentalno važnim (za ljudski život važnim!), te na tim polugama ravnopravnosti oblikuju budućnost koju možemo prihvatiti. Studija *Echoes of Change* autorica Zilke Spahić Šiljak, Jasne Kovačević i Anite Dremel upravo je o tome – **o budućnosti koju možemo prihvatiti.**

Adresa autorice
Author's address

Anisa Avdagić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
anisa.avdagic@untz.ba

